

A SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK IRODALMI FELHASZNÁLÁSÁNAK ELŐZMÉNYEIBŐL

Írta: ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA

A szólások és közmondások rendszerint hosszabb történeti fejlődés során kialakult képződmények, a nyelvi közösség általános igényének, a nép sajátos szemléletmódjának a kifejezései. Egy-egy nyelvnek fontos jellemzője szólás- és közmondáskincse. Tolnai Vilmos írja: „...minden nyelv leleményessége, fordulatossága, képekben való saját gazdagsága, szemléletének eredetisége szólásmódjaiban nyilvánul meg leginkább.” [1]

A szólások és közmondások irodalmi felhasználása igen régi keletű. Az írás művésze a nép észjárásának ismerős nyelvi formával fejezi ki gondolatait, hogy visszajutva ez a forma ismerősnek tűnjön, s a benne levő gondolat megtermékenyüljön az olvasóban. Stilisztikai értékükre vonatkozóan Szvorényi József tesz figyelemre méltó megjegyzést:¹ „A’ sajátságos kifejezések összes nyelv-kincsünknek kétségen kívül legbecsebb részét teszik; mert egy az, hogy eredetiségükről utánozhatatlan, más meg az, hogy ... eredetüket többnyire képek — ’s hasonlatokból nyerték: honnét a’ sajátságos kifejezéseknek mind alkalmazási, mint kellembeli becsét már is gyaníthatni.” [2]

A szólások és közmondások alkalmazására már első írásemlékeinktől találunk példákat, néha elvétve jelentkeznek, máskor bőségesen áradnak az író tollából. Nem a teljesség igényével, csupán a szemléltetés szándékával mutatok be néhányat.

Legrégibb összefüggő nyelvemlékünkben a

HALOTTI BESZÉDBEN (1200) olvashatjuk: „Ef oz gimilfneč vvl || keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.” [3] „És annak a gyümölcsnek oly keserű volt a leve, hogy majdnem *torkukat szakította* ti. Ádámnak és Évának. Nem csupán magának, hanem minden maradékának halált evett.” [4] „A H B-nek azt az állítását, hogy a tiltott gyümölcs keserű leve *megszakasztotta* Ádám *torkát*, úgy kell érteni, hogy majdnem megszakasztotta.” [5] Az idézett rész is tanúsítja, hogy a *torka szakadt*-nak ’meghal’ lehetett a pontos jelentése, de már benne van egy másik, elvontabb jelentés is ’abbamarad, megszűnik, vége lesz!’ Erdélyi János gyűjteményében [6] „*Nyakát szakítja*” formában szerepel. Jelentésmagyarázat nincs mellette. Jóval később O. Nagy Gábornál: *Nyaka szakad*=b) <cselekvés, folyamat> megghiúsul, abbamarad; c) <terv, remény> megghiúsul [7]. Feltételezhető, hogy a HB-ben ennek a szólásnak egy korai változatával találkoztunk.

Ugyanebben a nyelvemlékben a következő sorokat olvashatjuk: „Hug ef tiv latiatuc szumtuchel. if a ef num||igg ember mulchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov||vogmuc.” [8] „Amint ti is látjátok szemetekkel, íme, *egy ember sem kerülheti el ezt a vermet*. Íme, mind ahhoz menendők vagyunk.” [9]

¹ A szerző a frazeológiai egységeket nem differenciálja ugyan, de így is világosan kiténik, hogy megjegyzése a szólásokra és közmondásokra is vonatkozik.

Bár nem találtam rá hasonló adatot, nagyon valószínűnek látszik, hogy közmondás: az „*Egy ember sem kerülheti el e vermet*” = ’egyszer mindenki meghal’ jelentésben. Baróti Szabó Dávid gyűjteményében [10] a halál tárgykörébe tartozó közmondások között olvashatjuk: „*Mindnyájunkat follitt a’ gödör.*” A gödör illetve verem emlegetése a halál eufémisztikus kifejezése, s több változata is lehetett azonos jelentéssel.

A HB-ből idézett két részlet igen képszerű, s azt célozhatta, hogy a beszédet hallgató közönség megértse az eredeti bűnről, életről, halálról szóló elmélkedést. A beszéd szabad kivonatos tolmácsolása a latin eredetinek, éppen ezért magyaros mondatszerkezetű, viszonylag fejlett nyelvvállapotra, stílusra mutat.

SYLVESTER JÁNOS egyik legjelentősebb alkotása az Új Testamentum 1541-ben készült teljes fordítása. A bevezető tartalmazza az alábbi fejtegetést: „Könnyű kedígen hozzászokni (ti. az átvitt értelmű szavak, kifejezések megértéséhez) a mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Il ilyen beszédvel naponkíd való szólásában. Il inekekben, kiváltkippen az virágínekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelésben, mely nem egyéb, mint magyar poézis. Mikoron ilyen felséges dologban ilyen alávaló pildával ílek, az *ganajban aranyt keresek*: nem azon vagyok, hogy az hítságot dicsíjrem. Nem dicsírem azmiről az ilyen inekesek vagynak, dicsírem a beszédnek nemesen való szerzísit... Ez íge is: kenyír, mikoron tulajdon jegyzísben nem vitétik, tulajdon az zsidó nyelvnek, tulajdon az magyar nyelvnek. Egy kenyíren vagyok vele, azaz egy íleten. Kenyeret adtanak neki, azaz tisztet, honnan ílete legyen. Elvették kenyérit, azaz tisztit, melyből ílete volt. ...Az szólásnak módját is az nyelvben jól meg kell érteni és akkippen szólni, mint minden nyelvnek szokása vagyon.” [11]

Fejtegetéséből megismerjük a korabeli népnyelv, népköltészet értékeit, s azt, hogy szólásokban milyen gazdag a magyar nyelv. Közben ő maga is felhasználja ezt a nyelvi kincset: „*az ganajban aranyt keresek*” írja fejtegetésében. Az idézett szókapcsolat különböző gyűjteményekben is előfordul, Ballagi Mór így jegyezte fel: „*Kellemetes az arany ha ganéjból jó is.*” [12] Jelentést nem közöl, csak rövid magyarázatot a latin irodalomból és az angol változatot. O. Nagy Gábor közmondásként tartja számon: ’(Az) arany (a) sárban [táj :a vízben] is arany [*Az arany a ganajban is csak arany* (marad)] = az igazi értéket nem rontja meg a hitvány környezet [13].

Ma ezt a közmondást igen vaskosnak érezzük az Újszövetség bevezetőjében, de szemléletes, népies, közvetlen hatású lehetett a maga korában.

TINÓDI SEBESTYÉN (kb. 1505–1556-ig élt) vándor énekmondó írásainak tartalmához jól illik a szólás. Saját korának eseményeit örökítette meg históriás énekeiben, ezeket közönség előtt lantkísérettel előadta várakban, nemesi udvarházakban, városi kocsmákban. Gyakran használt tréfás hangulatot keltő szólásokat, de a sorok közül kiolvasható a keserűség is; milyen mostohán bánnak a vándorló énekesek.

„Rest udvarbírákon átok nem használ.
Az ki őt átkozja, *kopaszi borotvál.*”

(Az udvarbírákról és kulcsárokról) [14].

’Felesleges átkozni az udvarbírákat, úgysem használ semmit.’ Nemcsak a rím kedvéért élt vele Tinódi, hanem azért is, mert mesterkélttség nélkül, természetesen írt, s a természetes magyar beszédhez hozzá tartozott a szólás használata. O. Nagy Gábor gyűjteményében így szerepel: „*Kopaszi borotvál* [Kopaszi fésül ritka fésűvel] = hiábavalóságot művel [15].

Egyértelműen tréfás stílushatású az alábbi is:

„Az boros víz nádat terömt orromban,
Egészségöt nem ad neköm dolgomban,”
(i. m.).

Nem jó vizes bort inni, egészségtelen ez a vándorénekesnek. „*Nád terem az orrodban!*” = <mondják ijesztésül annak a gyermeknek, aki a kelleténél több vizet iszik.> táj [16].

„Le es vonszják néha kulcsárt körméről,
Ifjak megbüntetik ez ily bünéről,
Az ő abrakjokat elvesztéséről,”
(i. m.)

Ma a „tíz körméről kapnak le” valakit, Tinódi a szótagszám miatt rövidíthette meg a szólást, de lehetett egy ilyen változat is.

A szólás képszerűségét kihasználva egy rövid történetté kerekíti, hogy jobban megértse a hallgató közönség. Így beszéli el a históriát:

„Sőt mégis halljátok császár hamis voltát,
Hogy jobban tudjátok ónni magatokat,
Hogy *hálóját veté* császár Buda alatt,
Ott benne fogta jó jelös halakat.
Drága halat egyet közölük választá,
Kinek sérínsége többit feljűlmulta,
Azt császár magának bárkájában tartá,
Az alábbvalókat ő mind elszalasztá:
Ez lön Terek Bálint, ki jó vitéz vala,...”
(Prini Péternek, Majlát Istvánnak
és Terek Bálintnak fogságokról) [14]

Megtudjuk tehát, hogy fondorlattal sikerült foglyul ejteni Török Bálintot, s hogy őt tartotta legértékesebb zsákmányának a császár.

Tovább sorolhatnánk a példákat, találhatunk szép számmal:

„Az *kit akar isten földén megbüntetni*,
Annak *eszét szokta először elvenni*.
(Erdéli história). [14]

A fenti közmondást úgy illeszti a szövegbe, hogy alakján alig változtat. Fel-tételezzük, hogy O. Nagy Gábor gyűjteményében szereplő forma régen kikristályoso-dott: (*A*) *kit az isten meg akar verni [büntetni], eszét veszi el* [Ha az isten meg akarja verni az embert, előbb az eszét veszi el] nagy csapás az, ha valaki esztelen(séget) követ el [17].

„PÁZMÁNY PÉTER — írja róla Tolnai Vilmos — nem volt nyelvújító, de a nyelvvel való bánás tekintetében nincsen párja korában. Egyebeken kívül stílusának fő jelensége a nagy gazdagság és sokféleség.” [18]

Erdélyi János is külön kiemeli Pázmány jelentőségét: „Soha senki nem tudta, nem érezte, inkább a közmondások¹ becsét mint Pázmány, — írja némi túlzással —

¹ Közmondás összefoglaló elnevezés Erdélyinél, szólásokra is vonatkozik.

senki nem tudta úgy és annyiszor helyén alkalmazni azokat, mint ő. Kalauza megjelenésének ideje 1613. év, tehát a közmondások divatja ez időtájban legalább oly tekintélyes, főrangú író után, minő Pázmány ítélve, nagyobb volt mint ma, s a nyelv ereje, vidámsága valami betyáros és nemes, de igaz magyarság ösztöne után oly szellemben fejlődött, melyet később folytatva nem látni fáj.” [19]

Gyűjteményében (ti. Erdélyi) meg is jegyzi azokat a „közmondásokat” amelyeket Pázmány használt: „*Külön nótát fűj* [20], *Nyakát szakítja* [21]. Előfordul, hogy jelentést is közöl. „*Csuda, ha félszemére eleget aludt* ’Együgyű, félkegyelmű’ [22], *Nagy árkot ásál, nagy a szokellője* ’Olyat mondasz, amit nehéz bebizonyítani’ [23], *Megvonja a bagariát* ’Erőltetett okoskodással él: hazud [24], *Egy csomóba köt vele* = = ’Egyenlőnek tart engem valakivel’” [25].

Máshol részletesebb magyarázatot ad Erdélyi: „*Álmod hűvelyez*” így írja a szótári alakot a gyűjteményben [26], majd közli a jelentést is ’Hiábavalót beszél’. Aztán megjegyzi: „Pázmánynál: *álmodhűvelező hazug*.” Észrevette tehát, hogy Pázmány megváltoztatta, a szöveghez illesztette a szólás formáját. Ugyanazon ok miatt közölhette az alábbi szólás magyarázatát is „*Töröld ki szemedből a csipát*” alatta apróbb betűvel „Mihelyt a csipát kitörlik szemeikből (Pázmány): azaz világosabban kezdenek látni, felvilágosodni.” [27]

Pázmány meg akarja győzni híveit a katolikus egyház és a maga igazáról, s s hogy az érvelés közérthető legyen, segítségére van a szólás, közmondás. Íme egy pár példa, hogyan érvel szólások segítségével:

„Az igaz tudománnak égő lámpását az *véka* — *alá* nem *rejtethi*, az hogy tetején éppült várast *pad* — *alá* nem *dughattya* semmi nyavalya és üldözés...” [28] Vagyis a katolikus egyház igazsága olyan biztos és nyilvánvaló, hogy azt nem lehet sem elrejtteni, sem elvetni. Máshol: „...az Christus tagadóki az Szent Írást hozzák óltalmokra és annak valamely homályos mondásával, mint *egy hályoggal, akarják az emberek szemét békőtni*, noha ez nyilván ellenkezik velek.” [29] ’A kálvinisták is a bibliából idéznek, így akarják félrevezetni a keresztény embert’

Luther és Kálvin tanítását így cáfolja:

„Egy könyű (könyv), egy szentegyház kőfala, egy embernek emlékezeti bizonyítást nem téveszt arról, hogy valaha, valaki olyan vallásban lőtt volna, olyan *kaptára ütötte* volna vélekedését, minéműre ütötték ez mostani új Atyafiak (ti. Luther és Kálvin) [30].

A mai szólásgyűjteményben: „Egy kaptára üt, — különböző jellegű dolgokat helytelenül azoson elbírálás alá vesz, egyformán ítél meg” [31].

„Ezt pedig a *kis újjából szopta* Luther, mert soha senki ő-előtte efféle jövőndölését Hus Jánosnak nem írta” [32].

Nemcsak a szólás, közmondás használata gyakori Pázmánynál, hanem az alkalmazás módja is kötetlen.

MIKES KELEMEN nyelvét jellemezve az irodalomtörténészek kiemelik stílusának képszerűségét. Szemléletességét fokozzák — s egyúttal „mondanivalóját is tömören summázzák — sűrűn elejtett szólásai, ... magyar közmondásai.”

Erdélyi János Mikes Kelemen is azok közül való írónak tartja, „aki ura némely közmondásoknak” s ilyen szempontból is érdemes „feltartani nevének emlékeztét” [33]. Meg is jegyezte gyűjteményében azokat, amelyeket Mikes Leveles könyvében olvasott. Szövegbe illesztve utánozhatatlanul kedvessé válik tőle az amúgy is személyes hangú írás. Tréfás szemrehányást tesz néjének:

„Ma nyolcad napja, hogy itt a telet kitelevén *elhagya* kéd bennünket, *mint szent Pál az oláhokat*, és a császári városban lévő székébe visszahelyezteté ked magát.” [34] Csendes, tréfás öniróniával beszél körülményeiről: „... igen szoros helytt

vagyunk, és ha égés volna, máshova nem szaladhatnánk, hanem a tengerbe kellene ugranunk. Én *nyernék rajta, mint Bertók a csíkban*, úszni sem tudok.” [35] (Bele-nyert, mint Bertók a csíkba [rég. Nyert benne, mint Bertók a csíkban]=jócskán ráfizetett a dologra [36].

Közvetlen hangon magyaráz néniének:

„Aztot *úgy tudja kéd, mint a Miatyánkot*, hogy rendszerént, amikor a császár audenciát ad valamely követnek, elsőben ebédet adnak nélki” [37]. „... azt írom hírül, hogy mi ismét *felszedjük a sátorfát* egynehány nap múlva, és innét három mérföldnyire táborban szállunk.” [38]

„FALUDI FERENCET az irodalmi nyelv fejlődésében külön hely illeti meg. Az ő szerény alakja egyike a mérföldjelző oszlopoknak nyelvünk történetének pályáján.” [39] Ő már tudatos újító, aki fő céljának tartja a magyar nyelv természetéhez való alkalmazkodást.

Rokokó jellegű költeményeiben jól megfér a szólás, magyaros stílushatású lesz tőle a vers:

„A sötét gondokat *magos szegre tenni*,
Feladott étkekből jóízűen enni,”
(Tavaszi) [40]

„Ne marasszuk, elmehet,
Amint tetszik, úgy vehet
A faképtül végbúcsút,
Előtte az országút!”
(Útra való)

A könnyedség, ahogy a szólásokat versbe szövi, már Csokonaira emlékeztet.

Alaposabb, részletesebb vizsgálattal teljesebbé tehetnénk a képet, de az elmondottak alapján is hitelesnek tekinthetjük, hogy a magyar nyelvű írásbeliség kezdetétől expresszív hatású stíluseszköz a szólás és közmondás s mindig kapcsolatban van a kor beszélt nyelvhasználatával is. Azt, hogy miként teljesedik ki egy írói életműben, miként válik alkalmassá arra, hogy alkalmazkodjék stílusához, mégis megőrizze eredetiségét csak egy-egy író nyelvhasználatának részletes vizsgálata döntheti el. Összefoglalva

Dolgozatomban a szólások és közmondások írásos felhasználásának történetét szándékoztam reprezentálni az első szövegemlékektől a felvilágosodás koráig. Ismeretlen és ismert írók, költők alkotásaival igazolhatjuk, hogy a magyar nyelvű írásbeliség kezdete óta bármilyen témájú szövegben megállta a helyét a szólás és közmondás is, mert mindig kapcsolatot teremtett az adott kor beszélt nyelvével. Különös értékük, hogy a gondolatok tömör, egyértelmű, szemléletes megfogalmazásának eszközei, amelyek egy-egy nép sajátos szemléletmódjáról is képet adnak. Expresszív stílushatásuk miatt a később kialakuló irodalmi nyelv is bőven merít e hagyományokból.

JEGYZETEK

- [1] TOLNAI VILMOS, Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás. A magyarság néprajza, Bp., é.n. 401.
- [2] SZVORÉNYI JÓZSEF, Magyar ékes szókötés. Buda, 1948. 148.
- [3] JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ, Ó-magyar olvasókönyv. Bp., 1929. 69.
- [4] MÉSZÖLY GEDEON, Ó-magyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 110.
- [5] MÉSZÖLY GEDEON, i. m. 199.
- [6] ERDÉLYI JÁNOS Magyar közmondások könyve. Pest. 1851. 301. l. 5744. sorszám.
- [7] O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 502. l. 12. sorszám.
- [8] JAKUBOVICH—PAIS, i. m. 70.
- [9] MÉSZÖLY GEDEON, i. m. 110.
- [10] BARÓTI SZABÓ DÁVID, A' magyarság virágai. Komárom, 1803. 205. 8. sorszám.
- [11] Bibliotheca Hungarica Antiqua I. SYLVESTER JÁNOS, Új Testamentum Bp., 1960. (Az átírás SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar stilsztika útja. Bp., 1961. 15. szerint.)
- [12] BALLAGI MÓR, Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. 19. l. 315. sorsz.
- [13] O. NAGY GÁBOR i. m. 51. l. 559. sorszám.
- [14] TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN válogatott munkái. Bp., 1956.
- [15] O. NAGY GÁBOR, i. m. 380. l. 1523. sorszám.
- [16] O. NAGY GÁBOR, i. m. 489. l. 2. sorszám.
- [17] O. NAGY GÁBOR, i. m. 305. l. 368. sorszám.
- [18] TOLNAI VILMOS, A nyelvújító. Bp. 1919. 29.
- [19] ERDÉLYI JÁNOS, i. m. 449.
- [20] Uo. 301. l. 5731. sorszám.
- [21] Uo. 301. l. 5742. sorszám.
- [22] Uo. 8. l. 144. sorszám.
- [23] Uo. 21. l. 419. sorszám.
- [24] Uo. 22. l. 422. sorszám.
- [25] Uo. 71. l. 1498. sorszám.
- [26] Uo. 19. l. 379. sorszám.
- [27] Uo. 68. l. 1451. sorszám.
- [28] PÁZMÁNY PÉTER összes munkái. I. Bp. 1894. 27.
- [29] Uo. 30.
- [30] Uo. 26.
- [31] O. NAGY GÁBOR i. m. 333. l. 272. sorszám.
- [32] PÁZMÁNY PÉTER i. m. 39.
- [33] ERDÉLYI JÁNOS i. m. Előszó I.
- [34] MIKES KELEMEN, Törökországi levelek. Pest 1861. 63.
- [35] Uo. 53.
- [36] O. NAGY GÁBOR, i. m. 81. l. 588.
- [37] MIKES KELEMEN, i. m. 55.
- [38] Uo. 212.
- [39] TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp., 1929. 37.
- [40] FALUDI FERENC versei. Bp., 1900.

ÜBER DIE VORGESCHICHTE DER LITERARISCHEN VERWENDUNG DER REDEWENDUNGEN UND SPRICHWÖRTER

von *Emma Rozgonyi—Molnár*

In der vorliegenden Arbeit sollte die Geschichte der schriftlichen Verwertung der Redewendungen und Sprichwörter — von den ersten Texterinnerungen bis zum Zeitalter der Aufklärung — dargetan werden. Mit Werken unbekannter und bekannter Schriftsteller und Dichter lässt sich beweisen, dass in der ungarischsprachlichen Schriftlichkeit von jeher auch die Redewendungen und Sprichwörter in Texten und Themen aller Art ihren Mann gestanden haben, da sie stets eine Beziehung zu der gesprochenen Sprache der jeweiligen Epoche schufen. Ihr besonderer Wert ist, dass sie Mittel einer gedrängten, eindeutigen, anschaulichen Konzipierung der Gedanken sind, die auch ein Bild über die eigentümliche Anschauungsweise eines Volkes geben. Wegen ihres expressiven Stileffektes schöpft auch die später zur Entwicklung gelangende literarische Sprache reichlich aus diesen Überlieferungen.

О РАННЕМ УПОТРЕБЛЕНИИ ПОГОВОРК И ПОСЛОВИЦ В ЛИТЕРАТУРЕ

Розгонинэ, Молнар Эмма

В работе мы старались показать историю употребления поговорок и пословиц в письменности от первых письменных текстов до эпохи просвещения. Целыми рядами творений известных и неизвестных писателей и поэтов мы можем показать, что с самого начала венгерской письменности и пословицы, и поговорки сумели доказать свою живучесть поскольку они всегда были в тесной связи с языком данной эпохи. Они представляют собой большую ценность как средство сжатого, однозначного, выразительного формирования мыслей, которые могут познакомить нас с особенностями каждого индивидуального народа. И литературный язык, сформировавшийся позже, по традиции широко использует их.